

Hrvatski protukomunistički otpor: »Organizacija Hrvata katolika« iz Žeževice (1947.) i slučaj Mate Čovića iz Tučepa (1949.)

Blanka MATKOVIĆ
(blankamatkovic@gmail.com)

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 22. 9. 2024.
Doi: 10.5559/pi.20.35.01
UDK 323.284(497.583)«194«

Zauzimanjem Dalmacije po postrojbama NOV-a u jesen 1944. započelo je organiziranje prvih križarskih skupina kao oblika oružanog protukomunističkog otpora. Uskoro je započelo i osnivanje križarskih organizacija koje su pružale materijalnu i drugu potporu križarskim skupinama. Paralelno s njima osnivane su ilegalne političke organizacije, poput Hrvatskoga oslobodilačkog pokreta u Splitu čiji su pripadnici uhićeni i osuđeni u proljeće 1947. Na temelju dostupnih dokumenata, naročito osobnih dosjea u fondu Sekretarijata unutrašnjih poslova za Dalmaciju iz Državnog arhiva u Splitu, moguće je zaključiti o povezanosti spomenute organizacije s osobama iz Žeževice. Ipak, upitno je jesu li se ti kontakti širili još dalje zbog čega je u radu naročita pozornost posvećena podacima iz dosjea Mate Čovića iz Tučepa, kod kojega je 1949. nađen »križarski« letak iz 1947. koji potvrđuje da je u to vrijeme u Žeževici djelovala Organizacija Hrvata katolika (OHK) koja je, kako se čini, podržavala kontakte s križarima. Uz jedno ranije zabilježeno svjedočanstvo, taj dokument zasad je jedan od rijetkih tragova o toj organizaciji.

Ključne riječi: *Organizacija Hrvata katolika; Hrvatski oslobodilački pokret; križari; protukomunistički otpor; Split; Tučepi; Žeževica*

UVOD

Zauzimanjem Dalmacije po Narodnooslobodilačkoj vojsci (NOV) potkraj 1944., a zatim i Hercegovine početkom 1945. započelo je razdoblje masovne komunističke represije. No unatoč prekidu ratnih sukoba, kao i u mnogobrojnim drugim društvima proizašlima iz sukoba, prijelaz u mirnodopsko vrijeme nije se dogodio odmah. Štoviše, u narednim će godinama na pojedinim prostorima tadašnje Jugoslavije nastaviti tinjati sukobi niskog intenziteta o čemu su posvjedočili i ju-

Rad je objavljen pod licencom Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC)

goslavenski sudionici tih događaja. Tako je, primjerice, potkraj 1989. u *Slobodnoj Dalmaciji* objavljen članak povodom 45. godišnjice formiranja V. brigade Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ) koja je formacijski pripadala I. hrvatskoj diviziji KNOJ-a. U navedenom tekstu svoja su sjećanja podijelili pripadnici splitske sekcije pripadnika KNOJ-a. Za razliku od Milana Baste koji je, vodeći se datumom predaje HOS-a u Bleiburgu, navodio da je »rat završen sedam dana kasnije«¹ ili jednog znanstvenog rada o završnim borbama za Odžak zbog kojih je rat završio dvadeset dana kasnije², bivši pripadnici KNOJ-a navode da je pravi rat, koji bi možda trebalo ispravnije nazvati »ratom« poslije rata (op. a.), doista trajao znatno duže.³ »Koliko je istine zgusnuto u tih nekoliko riječi, najbolje znaju oni što su tek pedeset i prve godine ostavili puške i izašli iz šume«, odnosno ljudi »kojima je i nakon konačnog oslobođenja zemlje još godinama dnevna zapovijed glasila 'braniti zemlju'«. Na vojevanje u »oslobođenoj« zemlji osvrnuo se i predsjednik splitske sekcije pripadnika KNOJ-a admiral Petar Bogunović rekavši da je bilo »velikih područja, recimo poput Dalmacije, koji su oslobođeni i sedam mjeseci prije konačnog oslobođenja zemlja« pa je »tu rat trajao kraće, ali je trebalo obraniti slobodu« jer se »banda« nije povlačila »kompletna« nego su »oni« ostavljali »diverzante, špijune« kojima je zadatak bio »rušiti narodnu vlast« zbog čega smo »mi imali posla još koju godinu nakon 1945.«⁵

Navedeni podatci odnose se na organizirani oružani protukomunistički otpor koji će se manifestirati u djelovanju križarskih skupina koje će se na pojedinim prostorima održati do početka 1950-ih godina. Tijekom tog razdoblja upravo će Dalmacija, dakle prostor na kojemu je rat trajao najkraće, a samim tim su represija i otpor trajali najduže, postati jedno od najaktivnijih križarskih područja. Ondje su se križari pojavili gotovo isključivo u njezinom brdovitom dijelu, napore u područjima vezanima uz planinske masive Biokova, Dinare, Promine, Svilaje te Velebita gdje su utočište nalazili križari sa zadarskog područja.⁶ Najduže su opstali na srednjodalmatinskom prostoru,

¹ Vidi: Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*.

² Pilić, Matković, »Bitka za Odžak: rat je završio dvadeset dana kasnije«.

³ Snježana Gazde, »Rat kad je izbio mir«, *Slobodna Dalmacija* (Split), 21. 10. 1989., 20-21.

⁴ Gazde, »Rat kad je izbio mir«.

⁵ Gazde, »Rat kad je izbio mir«.

⁶ Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.–1950.*, 453.

odnosno u Imotskoj krajini gdje je u rujnu 1951. uhvaćen i posljednji imotski križar Nedjeljko Mate Piplica, koji je 1952. strijeljan.⁷ Time će biti okončani pokušaji oružanog otpora novoj komunističkoj vlasti, ali će protukomunistički otpor sve do dezintegracije Jugoslavije početkom 1990-ih biti nastavljen kroz djelovanje različitih ilegalnih političkih skupina, poput na primjer Hrvatskoga oslobodilačkog pokreta (HOP)⁸ i mnogih drugih.⁹

Tijekom »križarskih godina« hrvatski gerilci su potporu uspjeli osigurati i u pojedinim gradovima, naročito u Splitu odakle će članovi križarskih organizacija održavati kontakte diljem Dalmacije i Hercegovine, te mnogim manjim naseljima. Među njima je primjerice bila Križarska organizacija Srednje Dalmacije (K.O.S.) koje je zadaća uključivala prikupljanje novčane i druge pomoći za križarske skupine te održavanje postojećih i stvaranje novih kontakata. Rad spomenute organizacije širio se i na splitsku okolicu, uključujući Solin, Klis, Diamo, Dugopolje i Bisko, a njezini članovi održavali su i kontakte s križarskim jatacima na području Livna.¹⁰ Osim toga osnivane su i druge ilegalne političke organizacije koje su u prvim poslijeratnim godinama djelovale paralelno s križarskim organizacijama, poput one Frane Betinija i Frane Tente u Splitu.¹¹

Potpuna rekonstrukcija organiziranja i djelovanja takvih organizacija znatno je otežana zbog fragmentiranosti izvješća Odjeljenja za zaštitu naroda (OZNA), odnosno Uprave državne bezbednosti (UDBA), te dosjea njihovih članova. Ipak, unatoč izazovima, na temelju dostupnih dokumenata može se sa sigurnošću zaključiti da su slične križarske organizacije postojale i u Dalmatinskoj zagori, odnosno u ruralnim područjima na čiju su se pomoć naročito oslanjale križarske skupine koje su utočište potražile u planinskim masivima Biokova i

⁷ Lučić, »Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.«, 643.

⁸ Vidi: Darko Utovac, »Tajna organizacija Hrvatski oslobodilački pokret (HOP) u Vidu kod Metkovića 1963. godine«, u: *Politički zatvorenik* (Zagreb), br. 292., srpanj/kolovoz/rujan 2022., 5-10.

⁹ Vidi: Krašić, *Hrvatski pokret otpora. Hrvatske državotvorne organizacije i skupine 1945.–1966.*

¹⁰ Vidi: Matković, »Zaboravljena povijest grada Splita i njegove okolice, Križarska organizacija srednje Dalmacije kroz UDBAin dosje Zlate Radović«, 125-141.

¹¹ Vidi: Matković, »Prilog poznavanju povijesti grada Splita i okolice u poratnom razdoblju (1946.–1947.): nepoznati detalji iz dosjea Frane Tente«, 145-160.

Kamešnice te na drugim lokacijama. Tako se u Rekonstrukciji banditizma za bivši kotar Makarska Službe državne sigurnosti (SDS) Socijalističke Republike Hrvatske (SRH) ističe da su »na terenu ovoga kotara, banditi neposredno prije početka svog djelovanja pokušali stvarati i stvorili nekoliko križarskih organizacija« znajući da bez potpore u narodu neće moći opstati. Organizatori i članovi takvih organizacija, »mahom proustaški elementi« nisu stupali u »bandu« nego su živjeli »legalnim životom« kod svojih kuća i pomagali »oružanu bandu« u šumi. Njihov zadatak bio je djelovati promidžbeno i tako utjecati na narod naglašavajući da će tadašnji režim uskoro propasti i da će ponovo doći do rata. Osim toga su moralno i materijalno pomagali »bandite« te tiskali i raspačavali letke kojima su pozivali na nasilno rušenje komunističke vlasti. Pojedini članovi takvih organizacija pristupali su križarskim skupinama, a neki su djelovali samo kao jataci. Prema spoznajama SDS-a, takve su skupine postojale u Cisti Velikoj, Cisti Provi, Donjem Prološcu, Runovićima, Gornjem Prološcu i Gornjim Vinjanima kao i u pojedinim selima na neretvanskom području. Većina njihovih članova je s vremenom otkrivena i kažnjena, a likvidacijom križarskih skupina prestalo je i djelovanje križarskih organizacija.¹²

Kako je primjetno iz citiranog dokumenta, upravo je na biokovsko-neretvanskom prostoru, naročito u Imotskoj krajini, zabilježena intenzivna aktivnost križarskih organizacija što ne začuđuje s obzirom na broj i djelovanje imotskih križarskih skupina koje će, kako je istaknuto, opstati sve do početka 1950-ih godina. Rekonstrukcija protukomunističkog otpora na biokovsko-neretvanskom prostoru donekle je olakšana zahvaljujući objavljenim zbornicima arhivskog gradiva i sačuvanim dokumentima koji su danas dostupni u hrvatskim arhivima.¹³ No znatno je manje podataka dostupno za susjedne dijelove Dalmacije, pa tako i za naselja na samom rubu Imotske krajine, primjerice Žeževicu u Omiškoj krajini, iako arhivski dokumenti potvrđuju da se protukomunistički otpor širio i na geografski dislociranim područjima, otkrivajuću istovremeno i odnos stanovništva prema

¹² HR-HDA-1561-SDS RSUP RH, 015.17., Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska. Matković, *Imotska krajina u dokumentima Ozne, Udbe i Narodne milicije (1944.–1957.)*, *Likvidacije i progoni*, 912-932. Matković, Štimac, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj u dokumentima OZN-e, UDB-e i Narodne milicije (1944.–1965.)*, *Likvidacije i progoni*, 1182-1202.

¹³ Vidi: Matković, *Imotska krajina*. Matković, Štimac, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*.

tadašnjoj vlasti. Unatoč znatno manjem broju dostupnih podataka, moguće je potvrditi da se rad i širenje mreže kontakata organizacija na takvim prostorima ipak može donekle rekonstruirati zahvaljujući dostupnom gradivu o susjednim područjima. Upravo je to slučaj pokušaja organiziranja protukomunističkog otpora u Žeževici o kojoj je skromne podatke potrebno nadopuniti sačuvanim zapisnicima sa saslušanja Mate Čovića iz Tučepa čiji se dosje čuva u fondu Sekretarijata unutrašnjih poslova (SUP) za Dalmaciju u Državnom arhivu u Splitu zbog čega će u ovome radu biti analizirani spomenuti dokumenti.

PROTUKOMUNISTIČKI OTPOR NA PODRUČJU ŽEŽEVICE (1947.)

Veći broj podataka o protukomunističkom otporu na prostoru Žeževice sačuvan je u rekonstrukciji »banditizma« na području kotara Split od 31. kolovoza 1962.¹⁴ i presudi Okružnog suda Srednje Dalmacije u Splitu Frani Bettiniju, Ivici Bavčeviću, Frani Tenti i drugima.¹⁵

Iz prvog dokumenta se doznaje da je na području Žeževice djelovala »banditska grupa« koju su sačinjavali Fila Popović–Čikeš, Ivan Bolčić, Josip Krivić i Jerko Eremut. Bolčić je rođen 1926. u Žeževici, a nakon Drugog svjetskog rata navodno je položio prisegu spomenutoj skupini te je zatim otkriven i s ostalim članovima skupine osuđen na četiri godine zatvora. Nakon odslužene kazne radio je kao sezonski radnik u Slavoniji, Bosni i Hercegovini te Crnoj Gori.¹⁶ Otac mu je bio načelnik Općine Šestanovac kojega su 1942. likvidirali pripadnici NOV-a navodno zato što je »imao izvršiti mobilizaciju u Brelima«.¹⁷ Krivić je rođen 1929., također u Žeževici, a njegov otac Petar navodno je bio u emigraciji s Antom Pavelićem. Nakon završetka rata postao je član HOP-a te je 1947. presudom Okružnog suda u Splitu osuđen na osam godina lišenja slobode s prisilnim radom. Uspio je pobjeći iz

¹⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP RH, Rekonstrukcija banditizma za kotar Split. Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e 1944.–1962., Zarobljenički logori i likvidacije*, 521-546.

¹⁵ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Frane Tente, Presuda Okružnog suda srednje Dalmacije u Splitu, 27.5.1947. Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e*, 497-507.

¹⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP RH, 015.26., Rekonstrukcija banditizma za kotar Split. Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e*, 540.

¹⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP RH, 015.26., Rekonstrukcija banditizma za kotar Split. Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e*, 540. Rupić, Geiger, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946.*, Dokumenti, Dalmacija, 85.

zatvora, ali je uhićen i osuđen na devet godina zatvora. S izdržavanja kazne pušten je 1953. kada odlazi u Split i povezuje se s Filom Popović te uspijeva pobjeći preko granice nakon čega se navodno skrasio u tadašnjoj Saveznoj Republici Njemačkoj. Eremit je rođen 1923. u Žeževici, a tijekom rata služio je u domobranstvu Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Osuđen je kao pripadnik HOP-a, a po izdržavanju kazne bio je pasivan. Čini se da je najznačajnija pripadnica ove skupine bila Fila Popović-Čikeš, rođena 1900. također u Žeževici. Tijekom rata je navodno djelovala kao »suradnik ustaša protiv NOV-a«, zbog čega je »trebala« biti likvidirana, ali je to »izbjegla«. Godine 1946. pristupa HOP-u koji je djelovao u Žeževici, a zbog kojega je odlazila u Split te prenosila brošure i letke. Osuđena je na pet godina zatvora, a nakon odsluženja kazne preselila se u Split gdje je ostala »negativna« kao i »čitava« njena obitelj.¹⁸

Sudeći prema ovom kratkom opisu u sačuvanom dokumentu, pogrešno bi bilo reći da se radilo o »banditskoj grupi« jer riječ nije bila o križarima koji su nastavili pružati oružani otpor i koji su se u tadašnjim dokumentima jugoslavenske provenijencije uobičajeno nazivali »banditima«, nego o političkoj organizaciji, dakle HOP-u, čiji je rad ponajprije bio promidžbeni. Osim toga, iz ovih nekoliko podataka jasno je da je ova grupa održavala vezu s HOP-om u Splitu i to preko File Popović-Čikeš čije ime je zabilježeno i u presudi Frani Bettiniju i njegovoj grupi. Naime, tom su presudom Frane Bettini, Ivica Bavčević, Nikola Pensa i Jelka Betica, rođena 1905. u Žeževici u obitelji Petra Trogrlića i Marije Cikojević, proglašeni krivima jer su »neustanovljenih dana u drugoj polovici 1946. godine u Splitu organizirali udruženje koje su kasnije nazvali HOP, a koje je udruženje imalo za cilj nasilno djelovanje u svrhu rušenja ustavnog poretka u FNRJ¹⁹«. U svrhu ostvarenja svog cilja, ova je skupina »neustanovljenih dana početkom godine 1947.« sastavila i rasturila veći broj letaka među kojima i onaj s pozivom seljacima da pomognu »oružane bande« u borbi protiv tadašnje vlasti. Jedan od tih letaka koji je sadržavao poziv na nasilno rušenje postojećeg državnog uređenja uputili su preko Vice Kalajdžića i File Popović u Žeževicu te su sporazumno dogovorili da 10. travnja 1947. na vrh brda Marjana u Splitu izvjesu hrvatsku zastavu što je Frane Bettini i učinio.²⁰

¹⁸ HR-HDA-1561-SDS RSUP RH, 015.26., Rekonstrukcija banditizma za kotar Split. Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e*, 537-538.

¹⁹ Federativna Narodna Republika Jugoslavija.

Prema navodima iz iste presude, letke su otisnule i umnožile Borica Jonić i Ruža Anić nakon čega su ih dostavile u dom Jelke Betice. Kao »veza« za dostavljanje tih letaka u Žeževicu poslužila je optuženica iz iste skupine Katica Šanić, žena Ivanova. Iz njezinih osobnih podataka doznaje se da je riječ o osobi koja je rođena 1925. u Šestanovcu u obitelji Josipa Popovića i Filomene Čikeš, a zbog pripadnosti HOP-u i svoje uloge u dostavljanju letaka u Žeževicu osuđena je na tri godine lišenja slobode s prisilnim radom i gubitak političkih prava u trajanju od dvije godine.²¹ Sud je zbog iskaza Nikole Pense i Jelke Betice obranu Katice Šanić doživio kao »nevjerodostojnu«, a teretio je i Vice Kalajdžić koji se pojavio u svojstvu svjedoka i prema čijemu je kazivanju Šanić članovima organizacije ustupala svoj stan za održavanje sastanaka.²²

S obzirom na to da je glavna veza HOP-a za Žeževicu bila Katica Šanić, a njezina majka Fila Popović-Čikeš osuđena je zbog prenošenja letaka i brošura za istu organizaciju, može se pretpostaviti da je Šanić letke davala svojoj majci iako za to nema potvrde u zasad pronađenim dokumentima. Nejasno je i to što se dalje s letcima događalo te na koji način je organizirana i djelovala skupina oko File Popović-Čikeš, kojoj su pristupili spomenuti Bolčić, Krivić i Eremut. U zasad pronađenom arhivskom gradivu o tim je događajima pronađeno iznimno malo podataka. Dostupni dokumenti potvrđuju značajniju ulogu Žeževice u ovim zbivanjima, no očito je da nedostaju dokumenti koji bi omogućili povezivanje pojedinih podataka o djelovanju pripadnika HOP-a, napose onih u Splitu i izvan njega, zbog čega zasad nije moguće u potpunosti rekonstruirati mrežu članova i njihovih aktivnosti.

No moguće je dosadašnje spoznaje djelomično upotpuniti podacima iz sačuvanog dosjea Mate Čovića iz Tučepa, a iz kojega se doznaje da su se početkom iste godine, dakle 1947., na prostoru Žeževice širili i drugi letci.²³ Tako je u zapisniku s njegova saslušanja od 6. srpnja 1949. pred isljednikom Marinkom Grubišićem i zapisničarkom Stanom Majstorović u prostorijama Opunomoćstva UDBA-e za kotar

²⁰ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Frane Tente, Presuda Okružnog suda srednje Dalmacije u Splitu, 27.5.1947. Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e*, 498.

²¹ Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e*, 499, 501.

²² Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e*, 503.

²³ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 6. 7. 1949.

Makarska zabilježeno da je u Čovićevom džepu istog dana pronađen sporni letak sljedećeg sadržaja:²⁴

PRAVILO ZA USTROJSTVO ORGANIZACIJE

1. Organizacija ima dužnost da organizira sve Hrvate–katolike u jednu jedinstvenu cjelinu u kojoj će raditi na dobrobit naroda i domovine.
2. U organizaciju se mogu primiti poznata lica i poverljiva od 16 do 65 godina starosti.
3. Pripadnici organizacije ne smiju se poznavati međusobno, jedino moraju znati članove uprave /ovo vrijedi do daljnjega/.
4. Upravu organizacije sačinjavaju tri člana: predsjednik, pobočnik i tajnik.
5. U upravu organizacije mogu se izabrati samo oni pripadnici koji pokazuju mnogo zanimanja i znanja za budući poredak u domovini.
6. Svaki pripadnik dužan je slušati sve zapovjesti i naredbe članova uprave.
7. Svaki pripadnik dužan je položiti propisanu zakletvu.
8. Svaki pripadnik dužan je hitno izvijestiti upravu org. O svemu što bi se govorilo o org., a on bi to znao.
9. Svaki pripadnik koji se ogreši o propisanu zakletvu, bit će kažnjen isključenjem iz organizacije i drugim stegovnim propisima.
10. Svi pripadnici moraju pozdravljati sa: »HVALJEN BOG« /naš križarski pozdrav je: »S vjerom u Krista protiv komunista«

Prema točki 7 pravilnika o ustrojstvu organizacije, Hrvata – katolika, svaki pripadnik organizacije, dužan je položiti propisanu zakletvu, pa evo je u cijelosti donosimo:

ZAKLETVA

Ja pripadnik organizacije, Hrvata – katolika, zaklinjem se da ću biti vjeran načelima organizacije i njezina vodstva, da ću se truditi svim svojim snagama da naša organizacija bude jaka i napredna, da ću poštivati i izvršavati sve naloge svojih pretpostavljenih, tako mi Bog pomogao.

S VJEROM U KRISTA - PROTIV KOMUNISTA

Pobočnik:
/Braco/

Predsjednik:
/Čekan/

²⁴ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Letak, broj 1.1947.

U zaglavlju letka istaknuto je O.H.K., a Čović je svojim potpisom potvrdio da se doista radi o letku koji je pronađen kod njega.

Upitan o okolnostima u kojima je došao u posjed navedenog letka, Čović je izjavio da je u ožujku 1947. došao tražiti posao Milan Ćorić iz Žeževice, kojega je Čović zaposlio u svom vinogradu. Ćorić mu je dao letak u kojemu su bile upute o pripadnicima križarske organizacije, kao i prisega istoj. Ćorić je Čoviću kazao da je letak dobio od križara koji su se nalazili u šumi, iako nije naveo točnu lokaciju niti o kojim se križarima radi. Čović je letak pročitao i zadržao. Ćorić mu je navodno kazao da »se je kod njih nekoliko naroda organiziralo u stranku Hrvata–katolika /križarsku/« te da je predsjednik neke zadruge u mjestu čijega se imena Čović nije mogao sjetiti krao hranu iz zadruge i nosio svojoj kući zbog čega su mu križari poručili da to ne smije činiti nego da hranu treba dati narodu. Navodno su križari navedenog predsjednika zadruge kasnije ubili iako se iz Čovićeve izjave ne doznaje ime navodno ubijenog ni bilo kakvi drugi podatci koji bi pomogli u razjašnjavanju spomenutih događaja. Ubijen je i neki lugar iz Žeževice »jer nije htio da sluša naređenje križara što sam ga opominjali nekoliko puta jer da je /lugar/ opljačkao zadrugu prije, i kada su spomenutog lugara ubili da su križari došli po danu, još da je bilo dvije ure do noći, te da su ga povelili oko sto metara od kuće i zatim ga ubili«. Ćorić mu je također priznao da je i on član križarske organizacije te da održava vezu s križarima.²⁵

Navedeni podatci, iako oskudni, otkrivaju da je na području Žeževice djelovala neka križarska skupina o kojoj zasad nisu pronađeni dodatni podatci zbog čega se ne mogu donijeti zaključci o njenom osnivanju, djelovanju i članstvu. Ono što je poznato iz dostupnih izvora jest to da je lugar Krivić iz Žeževice ubijen po pripadnici križarske skupine Ante Metera, rodnom iz Prološca koja je djelovala na prostoru Imotske krajine.²⁶ Dakako, moguće je da se svi navedeni događaji mogu povezati s djelovanjem imotskih križara, a ne s nekom zasebnom skupinom s područja Žeževice. Stoga se postavlja pitanje o mogućim kontaktima imotskih križara s organizacijom HOP-a u Splitu i to upravo preko veza u Žeževici zbog čega bi na tu možebitnu poveznicu trebalo obratiti pozornost u budućim istraživanjima suvremene povijesti toga kraja.

²⁵ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 6. 7. 1949.

²⁶ Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.–1950.*, 488.

Nepoznati su detalji o spomenutoj križarskoj organizaciji iako se prema Čovićevim riječima radilo o »Hrvatskoj katoličkoj organizaciji« o kojoj u drugim dostupnim izvorima zasad nisu pronađeni tragovi. Upitno je koliko je Čović ustvari znao o toj organizaciji te je li navedeni naziv uopće bio točan. Spomenuta slova u zaglavlju impliciraju da je vjerojatno bila riječ o »Organizaciji Hrvata Katolika« što bi objasnilo kraticu OHK, no postavlja se pitanje tko je tu organizaciju osnovao te kakvi su njezini odnosi bili s HOP-om, koji je također djelovao u Žeževici. Dostupni podatci u drugim izvorima upućuju na to da je zasigurno riječ o »Organizaciji Hrvata katolika«, koja je ustvari djelovala na širem prostoru Šestanovca. Tako sudionik ovih događaja Josip Krivić ističe da je organizacija djelovala u svim selima općine te u Zagvozdu, Cisti i Lovreću. Osim toga se povezala s drugim organizacijama otpora u Splitu i Dubrovniku kao i s HOP-om. Prema Krivićevom sjećanju, organizacija je bila »provaljena« pa je primjerice u Žeževici zatvoren dio Glavnog odbora. Također je u Zadvarju 16. svibnja 1947. održano suđenje na kojemu je osuđeno deset pripadnika navedene organizacije.²⁷ Ovi podaci iz Krivićevog svjedočanstva potvrđuju da se doista radi o organizaciji koja je postojala u Žeževici u trenutku kada je Čorić predao Čoviću spomenuti letak. No nejasno je tko je letak sastavio, odnosno je li se možda radilo o jednom od letaka HOP-a koje je dostavljala Fila Popović-Čikeš. U svakom slučaju riječ je o događajima koji su se zbivali na prostoru jednog malog naselja koje je u ono vrijeme brojilo oko tisuću mještana²⁸ zbog čega se nameće pitanje o odnosima dviju spomenutih organizacija kao i o križarima koji su letak navodno dali Čoriću s obzirom na to da dosadašnjim istraživanjima nije ustanovljeno zadržavanje neke veće križarske skupine oko Žeževice.

Naziv organizacije kako ga je naveo Čović – Hrvatska katolička organizacija – ostao je zabilježen i u drugim dokumentima pronađenima u njegovom dosjeu iako je ustvari bila riječ o Organizaciji Hrvata katolika. Tako je u zabilješki od 2. studenoga 1956. zapisano da je Mate Čović pok. Bože, rođen 1897. u Tučepima, kotar Makarska, od 1925. do 1929. boravio u Francuskoj. Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije bio je »istaknuti HSS²⁹«, odnosno blagajnik u mjesnom or-

²⁷ Josip Krivić, »Žrtve i odpor šestanovačkog kraja« (II), *Politički zatvorenik* (Zagreb), Br. 99, lipanj 2000., 42-43.

²⁸ »Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske«.

²⁹ Hrvatska seljačka stranka.

organizacijskom odboru. Kapitulacijom Jugoslavije 1941. pristupio je Seljačkoj zaštiti. Uspostavom NDH navodno je pomagao Ustaški pokret, a 1942. je pred pripadnicima NOV-a otišao u Zagreb. Tijekom rata je navodno denuncirao pristaše Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP). Nakon završetka Drugog svjetskog rata bio je »nepomirljiv« prema novom državnom uređenju te je »harangirao« protiv socijalizma. »Družio se sa negativnim elementima i među njima širio propagandu da će ponovo doći ustaše na vlast«, navodi se u istoj zabilješki. Osim toga je u Tučepima pokušao organizirati »ustašku ilegalnu organizaciju 'Hrvatska katolička organizacija' i u tom pravcu već je imao pravila i ustrojstvo organizacije, koja mu je nađena u džepu prilikom hapšenja«. ³⁰ Valja istaknuti da je Čović uhićen 14. travnja 1949., a spomenuti letak je u njegovom džepu navodno pronađen tek 6. srpnja iste godine. Stoga je potrebno zapitati se je li doista moguće da prilikom uhićenja nije izvršen pretres, odnosno je li letak doista pronađen gotovo tri mjeseca nakon Čovićevog uhićenja. Ovakvi detalji, uz pojedine nepodudarnosti u izjavama, svakako pozivaju na oprez prilikom korištenja UDBA-inih dokumenata i donošenja konačnih zaključaka.

Nadalje je u bilješkama iz 1956. zabilježeno da je na saslušanju bio »do kraja neiskren« te ga je Okružni sud u Splitu osudio na dvije godine i šest mjeseci prisilnog rada. Nakon odslužene kazne vratio se u Tučepu gdje politički nije djelovao, »ali u krugu svojih istomišljenika negativno i dalje djeluje protiv socijalizma u našoj zemlji« zbog čega ga je bilo potrebno »imati pod kontrolom«. ³¹ U Čovićevom dosjeu zabilježena su i »lica u vezi«: Jozo Čović Grgin, Stipe Čović pok. Ante, Vice Čović pok. Nikole i Milan Čorić iz Žeževice. Navedene osobe će biti ispitane tijekom istrage protiv Mate Čovića o kojoj će biti riječi u nastavku.

ISTRAGA PROTIV MATE ČOVIĆA (1949.)

Dana 13. travnja 1949. Opunomoćstvo UDBA-e u Makarskoj pripremiло je nalog za pritvaranje Mate Čovića. ³² Narednog dana, 14. travnja 1949., isto je Opunomoćstvo UDBA-e na temelju člana 124. stavka

³⁰ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Rezime, Makarska, 2. 11. 1956.

³¹ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Rezime, Makarska, 2. 11. 1956.

³² HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Nalog za pritvaranje, 13. 4. 1949.

1. Zakona o krivičnom postupku donijelo naredbu o pokretanju izviđaja protiv Mate Čovića zbog krivičnog djela širenja neprijateljske propagande, kao i vrijeđanja državnih dužnosnika, a vođenje istrage povjereno je oficiru UDBA-e poručniku Marinku Grubišiću.³³ Istog je dana šef Opunomoćstva UDBA-e u Makarskoj Melko Udovičić potpisao i naredbu o Čovićevom pritvaranju za čije je izvršenje također zadužen Grubišić.³⁴ O tome je obaviješteno i Javno tužništvo za kotar Makarska, koje je već 16. travnja 1949. donijelo rješenje o otvaranju istrage protiv Mate Čovića zbog krivičnog djela protiv naroda i države kojim je također potvrđeno da se vođenje istrage prepušta Opunomoćstvu UDBA-e kotara Makarska. U obrazloženju spomenutog rješenja navedeno je da je »iz isljednog materijala vidljivo da postoje osnovani razlozi sumnje da je okrivljeni počinio u dispozitivu označeno kriv. djelo, a na način što je dolaskom iz Zagreba proturio lažne neprijateljske parole među svojim seljacima o nekim kamišarima u Banatu i Srijemu koji se viđaju svakog dana« čime je navodno htio demoralizirati »seljačke radne mase« u svom mjestu »kako ne bi izvršavali obveze prema državi i narodu«. Osim toga je Čović dolazio u kontakt s »raznim licima« među kojima su bili i kažnjenici koji su se nalazili na radu u Tučepima te je širio »neprijateljske parole i vodio propagandu«. Čović je protiv citiranog rješenja upućen na pravo žalbe Javnom tužništvu Oblasti Dalmacije.³⁵ Na temelju ove odluke, istog je dana Melko Udovičić u ime Opunomoćstva UDBA-e u Makarskoj od Javnog tužništva zatražio rješenje o produženju pritvora protiv okrivljenog Čovića jer »postoji opravdana bojazan da bi navedeni na slobodi mogao otežati tok istrage«.³⁶

U Čovićevom dosjeu sačuvan je i prvi zapisnik za koji je nejasno kada je točno nastao. Naime, u uvodnom dijelu dokumenta se ističe da je sastavljen 14. travnja, odnosno na dan kad je Čović priveden.

³³ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Naredba o pokretanju izviđaja, 14. 4. 1949.

³⁴ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Naredba o pritvaranju, 14. 4. 1949.

³⁵ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Rješenje Kotarskog javnog tužništva Makarska, 16. 4. 1949.

³⁶ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Dopis Opunomoćstva UDB-e u Makarskoj o produženju pritvora, 16. 4. 1949.

No u zaglavlju dokumenta datum je ispravljen i rukom je nadopisan 15. travnja.³⁷ S obzirom na to da se iz dopisa Opunomoćstva UDBA-e o produženju pritvora od 16. travnja 1949. doznaje da je Čović priveden 14. travnja u 22 sata³⁸, moguće je da je saslušanje ustvari doista počelo tek 15. travnja. Iz spomenutog zapisnika se doznaje da je Mate Čović rođen 23. veljače 1897. u Tučepima u obitelji Bože i Ane rođene Pašalić, po zanimanju zemljoradnik te da je oženjen Marom rođenom Šimić. Završio je osnovnu školu, a osim materinjeg jezika donekle je govorio francuski, talijanski i njemački. Posjedovao je dvije kuće te nešto zemlje i domaćih životinja, sve u Tučepima. Služio je austrougarsku vojsku u čijemu se pješaštvu borio u Srbiji, Rusiji, Italiji i drugdje. Kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. do kraja studenoga 1941. boravio je u Tučepima i radio je kao kuhar pri nekoj postrojbi u Makarskoj, a zatim je pred partizanima pobjegao u Zagreb gdje je ostao do studenoga 1942. godine. Tijekom tog razdoblja stanovao je kod Ivana Čovića pok. Šimuna uz čiju se pomoć i uzdržavao. Nakon povratka iz Zagreba ostao je do kraja rata u Tučepima. Osvrnuvši se na svoju obitelj, Čović je istaknuo da na Novom Zelandu ima dva brata i sestru. Spomenuo je i da mu je »sestra Mare udata za Šimić Ivana iz Tučepa, kojoj je 1943. godine muž streljan od strane partizana«. ³⁹ Čovićev je sin jedinac Božidar, rođen 1924., pristupio domobranstvu NDH i 1943. umro uslijed zadobivene bolesti.⁴⁰ Nakon završetka Drugoga svjetskog rata Čović se sa suprugom stalno nalazio kod kuće u Tučepima baveći se zemljoradnjom. Naveo

³⁷ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja, 15. 4. 1949.

³⁸ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Dopis Opunomoćstva UDB-e u Makarskoj o produženju pritvora, 16. 4. 1949.

³⁹ Ovaj navod potvrđuju poslijeratni dokumenti. Tako je u elaboratu stanice Narodne milicije za Tučepe zabilježeno da je Ivan Šimić strijeljan kao »špijun«. HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Elaborat stanice Narodne milicije za Tučepe (ranije kut. 162). Matković, Štimac, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 547-558. HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Razni popisi za područje Mjesnog NO Tučepi (ranije kut. 164). Matković, Štimac, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 534-546.

⁴⁰ Njegovo ime je zabilježeno na popisu ustaša koji je priložen uz elaborat stanice Narodne milicije za Tučepe. U tom se dokumentu navodi da je Božidar Čović »poginuo kao ustaša«. HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Elaborat stanice Narodne milicije za Tučepe (ranije kut. 162). Matković, Štimac, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 547-558.

je i da je uhićen 13. travnja 1949. iako se čini da je riječ o pogrešnom datiranju.⁴¹

Ostatak zapisnika s Čovićevo saslušanja odnosi se na predmet istrage, odnosno širenje »neprijateljske propagande«. Čović je ispričao da je 7. travnja 1949., dakle tjedan dana prije uhićenja, otišao u Zagreb s namjerom da posjeti grob svog sina. Posjetio je i šurjaka Iliju Šimića te se u Zagrebu zadržao tri dana. Istaknuo je da se putujući do Zagreba i natrag ni s kim nije upoznao niti je s nepoznatim osobama razgovarao. No, na drugome mjestu u istoj izjavi Čović navodi da se na dan putovanja u Zagreb na parobrodu susreo s »nepoznatim licem iz Sušaka«. Ta ga je osoba pitala odakle je, a kad je Čović spomenuo Tučepe, ovaj ga je upitao poznaje li Marijana Šimića i njegovu braću, koji su imali trgovinu na Sušaku. Čović je odgovorio da je to njegov šurjak zbog čega mu je spomenuta osoba priopćila da je Šimić živ. Na to mu je Čović kazao da to nije točno jer da je Šimić ubijen »od strane N. vlasti«⁴², no isti ga je nastavio uvjeravati da je Šimić doista živ i da se nalazi u Italiji zahvaljujući nekom znancu sa Sušaka koji je bio komesar u NOV-i i koji mu je pomogao pobjeći uoči strijeljanja. Navodno ih je prilikom tog bijega 60 poginulo, a 40 uspjelo izmaknuti. Čović je priznao da je o tom susretu i navodnoj Šimićevoj sudbini razgovarao sa ženom i to odmah po povratku iz Zagreba, te s Anicom Šimić dan prije uhićenja.⁴³

Nepodudarnost u Čovićevoj izjavi o putovanju prema Zagrebu 7. travnja 1949. jedna je od najuočljivijih u prvom zapisniku sa saslušanja s obzirom na to da je Čović prvo izričito tvrdio da se putem ni s kim nije upoznao. Podatak o susretu s nepoznatom osobom otkrio je

⁴¹ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 15.4.1949.

⁴² Ime Marijana Šimića se nalazi na popisu strijeljanih koji je priložen uz elaborat stanice Narodne milicije za Tučepe uz napomenu u samom elaboratu da je isti uhićen u Zagrebu. HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Elaborat stanice Narodne milicije za Tučepe (ranije kut. 162). Matković, Štimac, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 547-558. Ove podatke potvrđuju i drugi dokumenti. Tako se u popisu likvidiranih osoba Opunomoćstva UDBA-e za kotar Makarska od 13. travnja 1948. ističe da je Marijan Šimić pok. Ivana dana 25. kolovoza 1945. po Divizijskom Vojnom sudu u Zagrebu osuđen na kaznu smrti strijeljanjem koja je izvršena 3. studenog 1945. HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Popis likvidiranih osoba Opunomoćstva UDBA-e za kotar Makarska (ranije kut. 165). Rupić, Geiger, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946.*, Dokumenti, Dalmacija, 811.

⁴³ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 15. 4. 1949.

u odgovoru na pitanje »kada ste vi čuli i od koga da je uspio pobjeći Šimić Marijan – bivši ministar NDH-a i kome je sve omogućio bjegstvo?« Osim toga, citirano pitanje otkriva da je UDBA već imala saznanja o tome da je Čović doznao informacije o sudbini Marijana Šimića koje je on, prema vlastitom iskazu, rekao samo supruzi, koja je bila Šimićeva sestra i nekoj Anici Šimić. Stoga se postavlja pitanje tko je UDBA-i otkrio detalje razgovora s Čovićem. Svakako je to moralo biti prije njegovog prvog saslušanja zbog čega se također postavlja pitanje zbog čega je osoba koja ga je odala uopće saslušavana, je li se radilo o namjernoj prijavi i je li podatak o Marijanu Šimiću, dobiven od nepoznate osobe, bio razlog Čovićevog uhićenja, naročito s obzirom na informaciju da je informaciju o Šimiću spomenuo Anici Šimić tek dan prije uhićenja. Razlog uhićenja svakako nije bio ranije spomenuti letak, koji je u Čovićevom džepu navodno pronađen tek u srpnju 1949. godine.

Iako po svemu sudeći križari nisu bili razlog prvog Čovićevog uhićenja u travnju 1949., oni su ipak spomenuti u prvom zapisniku sa saslušanja od 14. ili 15. travnja. Povratkom u Split Čović je prenoćio kod Jakova Šimičića u čijoj su se kući nalazili Jelka Čobrnić i dva njemu nepoznata stanara. U Splitu se zadržao samo jedan dan s namjerom da proda nešto ulja koje je ponio od kuće i ostavio u garderobi do svog povratka iz Zagreba. Na tržnici u Splitu naišao je na grupu ljudi koji su međusobno razgovarali pa se zaustavio i načuo da govore »kako su oni čuli da u Srijemu i Banatu ima mnogo kamišara, koji se viđaju svakoga dana, čak i na podne« te da se »susreću sa našom vojskom, ali da jedni drugima ništa ne čine«. Iako Čović nije poznao navedene osobe, prema njihovoj je odjeći zaključio da su vjerojatno iz Imotskog. Kako se od iste grupe udaljio, nije mu bilo poznato o čemu su nastavili razgovarati. Povratkom u Tučepe 12. travnja Čović se u svojoj kući sastao s Jozom Čovićem Grginim, kojemu je ispričao da je od ljudi na tržnici u Splitu čuo da u Srijemu ima »dosta kamišara«. Isto je kazivao i Stipi Čoviću pok. Ante kada ga je ovaj upitao što ima novoga i kako narod živi. Čović je tvrdio da nikome drugome ništa nije govorio jer ga nitko ništa nije ni pitao. Pred isljednikom UDBA-e priznao je da je bio svjestan da su »takove parole neprijateljske i da su uperene na štetu našega naroda, kao i države« te je zaključio da je »ista zasnovana na izmišljenoj propagandi«. Istaknuo je da je spomenutu glasinu prikazao kao propagandu i to samo pred dvije osobe koje je naveo te da vjeruje da oni nisu širili

dalje. Smatrajući glasinu neistinitom, slučaj nije prijavio vlastima.⁴⁴ S obzirom na to da Čović o križarima nije ni upitan, nejasno je je li UDBA imala ikakve spoznaje o tim razgovorima prije negoli ih je Čović prepričao tijekom saslušavanja.

Zasad ostaje nepoznato na koju su se križarsku skupinu mogle odnositi spomenute glasine pa čak i na koji dio Srijema se odnosila navedena opaska. Povjesničar Zdenko Radelić ističe da su križari doista djelovali u Vojvodini, ali u zanemarivom broju navodeći pritom da su se pokraj Srijemske Mitrovice, kod sela Platičeva 7. travnja 1946. sukobili s OZNA-om.⁴⁵ Osim toga je i u *Slobodnoj Dalmaciji* od 28. veljače 1948. zabilježeno da je u Srijemskoj Mitrovici izrečena presuda »članovima križarske grupe« pa je pet osoba osuđeno na zatvorske kazne u trajanju između tri i deset godina.⁴⁶ S obzirom na visine kazne te činjenicu da su se u peteročlanoj skupini nalazile i tri žene, Radelić postavlja pitanje je li se uopće radilo o križarima.⁴⁷ Ipak, činjenica da je u skupini bilo žena ne znači nužno da nije bila riječ o križarskoj skupini. Naime, iako su takvi slučajevi po svemu sudeći bili rijetki, ipak su zabilježeni pa su tako, na primjer, Blagica Soldo i Milica Tica, obje sa širokobriješkog područja, pristupile križarskoj skupini Ante Marića zbog čega su 1951. osuđene na 15, odnosno 13 godina zatvora.⁴⁸ Osim toga, u sjevernom dijelu Hrvatske djelovao je veći broj križarskih grupa pa je moguće da se razgovor odnosio na neku od onih koje su bile aktivne na prostoru Vinkovaca i Županje. U svakom slučaju, na temelju dostupnih podataka ne može se zaključiti koliko je utemeljena bila glasina o križarima u Srijemu u proljeće 1949. s obzirom na to da je najveći broj križarskih skupina do tada već bio uništen.

U prvoj Čovićevoj izjavi zabilježeno je još nekoliko nepodudarnosti. Upitan o kontaktima prije polaska u Zagreb, Čović se prisjetio da je početkom travnja radio u vinogradu »Javorak« s Vicom Čovićem pok. Nikole, koji mu je kazao da će »ovoga ljeta doći Englezi i Amerikanci na ljetovanje u Makarsku«. Tijekom radova u svom vinogradu

⁴⁴ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 15. 4. 1949.

⁴⁵ Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.–1950.*, 490.

⁴⁶ »Osuda članovima terorističke križarske grupe u Sremskoj Mitrovici«, *Slobodna Dalmacija* (Split), 28. 2. 1948., 3.

⁴⁷ Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.–1950.*, 490.

⁴⁸ Presuda Okružnog suda u Mostaru, Broj K. 192/51, 13. 12. 1951. Iz osobne arhive Anite Martinac.

zvanom »Trutinova kuća« nije nailazio na tuđu radnu snagu, osim što je »ženske poslove« obavljala Neda Čović Grgina. S drugim osobama se nije sastajao ni družio. No, na drugome mjestu u istoj izjavi Čović navodi da su tijekom rada u vinogradu 5. travnja 1949. kod njega svratila dva osuđenika »koja nose poštu za logor«, od kojih jedan navodno Ličanin. S njima se u razgovoru zadržao desetak minuta, a razgovarali su o »običnim stvarima«. Kažnjениke je vidjela i Neda Čović, koja je toga dana radila kod Čovića te Čovićeva supruga, koja je donijela ručak. Iako je Čović prvo naveo da se s kažnjenicima nije upuštao u politički razgovor, već na naredno pitanje isljednika UDBA-e o tome »što ste Vi sve pričali spomenutim osuđenima o političkim događajima u svijetu i kod nas«, Čović odgovara da su ga osuđenici pitali što ima novoga, a on im je odgovorio da se »ne čuje ništa«. ⁴⁹ Kao i iz ranijeg pitanja o Marijanu Šimiću, u slučaju razgovora s kažnjenicima također je uočljivo da je UDBA u tom trenutku već raspolagala informacijom da je Čovićev razgovor s kažnjenicima uključivao i neke druge teme osim »običnih stvari« iako ostaje nepoznato kako je UDBA do tih saznanja došla.

Na ovaj događaj se u svojoj izjavi osvrnula i Neda Čović rođena 1908. u Tučepima, koja je saslušana tek 6. srpnja 1949. godine, dakle na dan kad je u Čovićevom džepu navodno pronađen »križarski« letak. Nejasno je zbog čega je UDBA-i trebalo dva i pol mjeseca da sasluša ključnu svjedokinju navedenog susreta. Iako ostaje mogućnost da je ona saslušavana i prije i da to nije njezina prva izjava, to se ipak ne može potvrditi na temelju dokumenata pronađenih u Čovićevom dosjeu. Neda Čović je potvrdila da je navedenog dana radila na lokalitetu zvanom Trutinova kuća kada su ondje naišla dva kažnjениka koji su se nalazili na izdržavanju kazne u logoru u Tučepima. Zadržali su se kod Mate Čovića da se malo odmire, a on ih je ponudio vinom. Tom je prilikom Čović navodno vrijeđao vlast tako da je govorio »kako danas nema nikakove hrane i kako je teško«. Kažnjениci su mu odgovorili da će doći bolji dan na što je Čović odgovorio da »ovo sve današnje nije za dugo, jer da će se brzo preokrenuti«. Osim toga su kažnjениci pitali Matinu suprugu Maru koga ima kod kuće i za kim je tužna na što je bračni par Čović odgovorio da nose crno za sinom koji je »poginuo kao ustaša« i dva brata »koji su ubiveni od partizana«. Neda Čović je izričito ustvrdila da je Matu Čovića više puta čula go-

⁴⁹ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 15. 4. 1949.

voriti navedenim osuđennicima da »ovo današnje neće bit za dugo« i da »nećemo više trpjeti«. ⁵⁰ Njezini navodi znatno nadopunjavaju detalje o Čovićevom razgovoru s kažnjenicima pa se na temelju njih može zaključiti da je Čović nastojao prikriti o čemu je točno razgovarao čak i u trenutku kad je upitan o političkim događajima o kojima je govorio.

U Čovićevoj prvoj izjavi primjetna dva važna odstupanja od prvih navoda, a riječ je o susretu s nepoznatom osobom na putu u Zagreb i o razgovoru s kažnjenicima pred isto putovanje. U ovim je slučajevima Čović nadopunio svoje navode tek onda kada je o tim događajima izravno pitan, a kako je prije istaknuto iz pitanja isljednika UDBA-e vidljivo je da je UDBA o Čovićevim razgovorima imala detaljnija saznanja. Tako u prvom slučaju isljednik UDBA-e pita Čovića: »Kada ste Vi čuli i od koga da je uspio pobjeći Šimić Marijan – bivši ministar NDH-a i kome je sve omogućio bjegstvo?« U narednom pitanju isljednik pita Čovića kada je i pred kim govorio da je Šimić pobjegao i da je vjerojatno živ. Iz Čovićevih odgovora proizlazi da su o ovom razgovoru s nepoznatom osobom znali jedino Čović, navedena osoba, Čovićeva supruga i Anica Šimić. Nejasno je tko je o tome mogao upozoriti UDBA-u, a nepoznatim dakle ostaje i kako je UDBA znala da je Čović s kažnjenicima ipak razgovarao i o »političkim stvarima«. U svakom slučaju iz zapisnika je jasno da je isljednik UDBA-e imao pripremljena pitanja na temelju prethodnih spoznaja o Čovićevim razgovorima koji su se odvijali u veoma uskom krugu. S obzirom na to da je Čović uhićen zbog »širenja neprijateljske propagande«, u ovom su slučaju razlog uhićenja mogla biti oba spomenuta djela – prepričavanje razgovora o Šimiću i razgovori s kažnjenicima. Manje je izgledno da su to bili razgovori o križarima u Srijemu o kojima se čini da UDBA nije ni znala prije negoli je o tome Čović progovorio tijekom prvog saslušanja.

Na kraju istog saslušanja Čović je upitan od koga je čuo i kome je pričao da će doći do preokreta i da će ustaše opet doći na vlast na što je odgovorio da o tome ni od koga nije čuo niti je pred bilo kime govorio »o dolasku Mačeka, Pavelića i tome slično, a niti se sjećam da sam pred ikim govorio o brojčanom stanju ljudi u logorima u Jugoslaviji«. ⁵¹ Nejasno je zbog čega je u ovom dijelu saslušanja Čović

⁵⁰ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Nede Čović, 6. 7. 1949.

⁵¹ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 15. 4. 1949.

znatno proširio svoj odgovor, odnosno osvrnuo se na ono o čemu uopće nije upitan, a to je bio broj zatočenika u jugoslavenskim logorima. Uz citirani zapisnik sa saslušanja dodana još jedna stranica o nastavku saslušanja 18. travnja 1949., no tom je prilikom Čović upitan isključivo o proizvodima koje je u Zagrebu nabavio, o cijenama koje je za njih platio te o eventualnoj preprodaji navedenih proizvoda u Tučepima.⁵² To je ujedno posljednji sačuvani zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, a ostali dostupni dokumenti odnose se na izjave svjedoka.

SASLUŠAVANJA SVJEDOKA U ISTRAZI PROTIV MATE ČOVIĆA (1949.)

Istraga protiv Čovića nastavljena je saslušavanjem svjedoka tijekom svibnja 1949. godine. Prvi su saslušani Stipe Čović pok. Ante i Jozo Čović Grgin, kojima je Mate Čović spomenuo glasinu o križarima u Srijemu i Banatu. Stipe Čović, rođen 1899. u Tučepima, po zanimanju zemljoradnik, naveo je da poznaje Matu Čovića iz mlađih dana. Spomenuo je da je između dva svjetska rata Mate neko vrijeme proveo u Belgiji gdje je radio u ugljenokopu. »Poslije njegovog dolaska iz Belgije, odmah se je na istome zapažalo, da je bio fašistički nastrojen, ali se nije isticao sve do 1939. godine« kada je navodno otvoreno počeo popularizirati Antu Pavelića i njegovu politiku. Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije »skupa sa ostalim ustašama iz Tučepi i Makarske« navodno je sudjelovao u preuzimanju vlasti i razoružavao jugoslavensku vojsku. Suradivao je s ustašama koji su se navodno »za mnoge stvari obraćali k njemu« zbog čega ga je Stipe Čović opisao nekom vrstom »savjetnika« za ustaški režim. Navodno se Mate Čović družio i s Talijanima, a nakon 1943. i s Nijemcima. Prema Stipinim navodima, Mate Čović je uživao »dosta privilegija kod ustaša«, koji su ga navodno poštovali te su jednom prilikom odustali od ubojstva nekog mještana Tučepa kojega je Mate Čović svojim autoritetom zaštitio. Stipe Čović je također napomenuo da je Mate Čović »stalno širio ustašku propagandu na štetu NOP-a«. Navodno je 1943. skupina ustaša došla u »komšiluk«, zadržala se s Matom Čovićem u razgovoru te nakon toga uhitila nekoliko mještana među kojima su bili Kleme Čović pok. Ante i Iva Čović pok. Jakova. Kleme Čović je odveden u

⁵² HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Nastavak zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 18. 4. 1949.

zatvor u Makarskoj i nakon nekoliko dana pušten, navodno na intervenciju tadašnjeg župana Ante Luetića.⁵³

No, iako je Kleme Čović saslušan još 27. travnja 1949., u toj izjavi nije spominjao navedeni događaj iako je potrebno istaknuti da je u dosjeu Mate Čovića sačuvan tek prijepis izvotka iz zapisnika saslušanja Kleme Čovića. Stoga se može pretpostaviti da je originalni zapisnik sa saslušanja morao biti duži, no ako se Kleme Čović i u drugim odgovorima osvrnuo na Matu Čovića, tada bi se u Čovićevom dosjeu nalazio prijepis čitavog dijela Klemine izjave, a ne samo prijepis jednog pitanja i odgovora. Naime, Kleme je upitan što mu je poznato o »neprijateljskom radu Čović Mate pk. Bože i što o njemu sve znate«. Odgovorio je da je tijekom rata Mate Čović igrao »dosta odlučujuću ulogu u odnosu sa ustašama, kao i Nijemcima« te da su mu se oni obraćali za savjet kada bi netko bio zatvoren ili kada su namjeravali poduzeti mjere protiv pojedinih ljudi u selu. Na primjer, »kod istoga je za vrijeme okupacije Tučepi od Nijemaca zalazio ustaški natporučnik Lukšić Frane« nakon čega se »sutradañ ili preksutradañ vršila hapšenja antifašista u selu«. Kleme Čović je istaknuo da je Mate Čović »imao veliki autoritet kod ustaša i da su se njegove izjave uvijek uzimale u obzir« pa je nakon rata znao govoriti »kako je on spriječio razna ubistva i paljenje sela Tučepi«. ⁵⁴

Ako je izjava Stipe Čovića o Kleminom privođenju točna, nejasno je zbog čega Kleme Čović to nije spomenuo u svojoj izjavi iako je izričito naveo uhićenja mještana. Štoviše, prema navodima Stipe Čovića, godine 1944. su ustaše »pohvatali cijeli komšiluk i odveli u svoj garnizon«, a Mate Čović je navodno ostao kod kuće »što potvrđuje još jednom svoju suradnju sa ustašama«. ⁵⁵ No, ako je gotovo cijeli »komšiluk« bio uhićen, a Mate Čović pošteđen, nejasno je zbog čega u njegovom dosjeu nije sačuvan veći broj izjava mještana koje bi ga teretile.

Osim toga, prema navodima Stipe Čovića, nakonšto su postrojbe NOV-a zauzele taj prostor, »čulo bi se često puta gdje Mate uvijek nešto nezadovoljno se ispoljava naprema današnjem uređenju u Ju-

⁵³ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Stipe Čovića, 24. 5. 1949.

⁵⁴ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Prijepis izvotka iz zapisnika sa saslušanja Kleme Čovića, 11. 7. 1949.

⁵⁵ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Stipe Čovića, 24. 5. 1949.

goslaviji i to, da kako ovaj današnji poredak ne valja, da se ovo ne može podnositi i da neće ovako uvijek biti«. ⁵⁶ Slično je naveo i Kleme Čović kazavši da je nakon Drugoga svjetskog rata Mate Čović govorio protiv tadašnje vlasti koja »ne valja ništa« jer je »pljačkaška« i živi se teže nego ranije. ⁵⁷ Iako se na temelju sačuvanih dokumenata može zaključiti da su pojedini navodi o Čovićoj ulozi tijekom Drugoga svjetskog rata tadašnjim vlastima bili poznati još u srpnju 1945. ⁵⁸, nepoznato ostaje zbog čega mu tada nije suđeno iako je u tim trenucima bio zatvoren i mišljenje je bilo da se »istoga ne pusti na slobodu«. Čini se da su u redovima OZNA-e postojala razmišljanja da se Čovića pokuša pridobiti kao suradnika, no od toga se odustalo zbog mišljenja da se »ne more da koristi jer je isti mnogo istaknuti bio pa ne bih htjeo da pravilno radi već bi nas provocirao«. ⁵⁹ U svakom slučaju nejasno je što se s Čovićem događalo između srpnja 1945. i travnja 1949. s obzirom na to da u njegovom dosjeu nema dokumenata iz tog razdoblja pa je stoga nepoznato kada je pušten na slobodu i je li do uhićenja u travnju 1949. možda bio pod nadzorom OZNA-e, odnosno UDBA-e koji bi objasnio i spoznaje UDBA-inog isljednika tijekom prvog Čovićevog saslušavanja.

U svakom slučaju, s obzirom na to da je Stipe Čović smatrao Matu »neprijateljem današnjice«, počeo je izbjegavati njegovo društvo »da se ne bi i mene nešto uhvatilo po pitanju njegovog neprijateljskog ispoljavanja«. Matinim povratkom iz Zagreba susreo ga je pred kućom Andrije Čovića i pitao ga što ima novoga u Zagrebu na što mu je Mate Čović odgovorio da se »u Srijemu nalazi masa križara, koji slobodno se kreću po cijelome Srijemu, te da im nitko ne može ništa«. Izjava Stipe Čovića potvrđuje da je Mate Čović doista priveden u večernjim satima 14. travnja. Naime, Stipe Čović je naveo da je po dolasku dvojice pripadnika Narodne milicije »pravio viku i galamu i nije htio da ide sa milicionerima, već je pozivao narod u komšiluku da ga spasu i

⁵⁶ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Stipe Čovića, 24. 5. 1949.

⁵⁷ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Prijepis izvatka iz zapisnika sa saslušanja Kleme Čovića, 11. 7. 1949.

⁵⁸ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Prijepis prijave Jozе Grubišića protiv Mate Čovića od 14.7.1945., Makarska, 17.7.1945. HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Podaci – optužujući materijal za Čović Matu pok. Bože, srpanj 1945.

⁵⁹ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Podaci o Mati Čoviću s potpisom Ive Sorića, nedatirano.

te večeri uzbunio je cijelo selo i napokon nije htio ići na poziv N. milicije, već su ga odnili.⁶⁰

Na dan saslušanja Stipe Čovića preslušan je i Jozo Čović rođen 1914. u Tučepima, po zanimanju zemljoradnik. Potvrdio je da je Mate Čović tijekom Drugoga svjetskog rata bio »zagrijani ustaški pristaša i kao takav imao je autoriteta kod ostalih ustaša« zbog čega su ga oni poštivali. Ipak, Jozo Čović nije znao reći više o Matinom radu i djelovanju tijekom tog razdoblja. Po njegovim je riječima nakon završetka Drugoga svjetskog rata Mate Čović ostao »idealista«, ali kao takav nije dolazio do izražaja. Potvrdio je da je Matu susreo po njegovom povratku iz Zagreba jer ga je došao upitati o svojoj sestri, koja se također nalazila u Zagrebu. Iako se u Matinom društvu zadržao oko pola sata, uspio se sjetiti samo toliko da je Mate Čović »spominjao nešto o križarima, tj. da ih ima mnogo i da je to čuo, ne znam sigurno da li je rekao, ili u Splitu ili u Zagrebu«. ⁶¹ U slučaju Stipe i Jozе Čovića također valja istaknuti da su obojica saslušana pet tjedana nakon uhićenja Mate Čovića zbog čega se i ovdje nameće pitanje zašto je UDBA- i toliko dugo trebalo da sasluša ključne svjedoke.

Može se pretpostaviti da svi dokumenti iz dosjea Mate Čovića nisu sačuvani jer je u njemu dostupno tek nekoliko izjava svjedoka iako se na temelju drugih spisa može zaključiti da ih je trebalo biti više. Osim toga, nakon saslušanja svjedoka u svibnju naredne izjave datiraju tek iz srpnja 1949. godine. Osim citirane izjave Nede Čović iz tog razdoblja sačuvan je i zapisnik sa saslušanja Petra Martića Petrovog, rođenog 1921. u Žagroviću, kotar Knin, koji se nalazio na izdržavanju kazne u logoru u Tučepima. U svojoj izjavi Martić je istaknuo da je Čovića upoznao dolaskom na rad u Tučepe gdje se nalazio kao osuđenik te je od strane upravitelja logora s Milanom Ljuštinom bio određen da u selu predigne poštu za kažnjenike u logoru. Po tom je zadatku prolazio mjestom i početkom travnja 1949. kada je u jednom vinogradu zatekao Matu Čovića, koji je kažnjenike ponudio vinom što su oni prihvatili. Iskoristivši te trenutke za kratki predah, s Čovićem su se upustili u razgovor o prilikama i životu ljudi u selu nakon čega ih je Čović pitao koliko ima ljudi u logoru i zbog čega je većina kažnjena. Nakon toga im je Čović nastavio kazivati da »neka trpimo još malo, da nećemo dugo ostati u logoru, jer da će propasti

⁶⁰ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Stipe Čovića, 24. 5. 1949.

⁶¹ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Jozе Čovića, 24. 5. 1949.

današnja vlast i da je propast neizbježiva« naglasivši da se Tito »vrti« oko talijanskih granica kako bi pobjegao. Ustvrdio je da je protiv jugoslavenskog režima 40 država te je nastavio govoriti kako je NDH bila »dobra država, koja je vodila rat 4 godine i hranila 4 vojske, a da isto niko nije bio gladan«. Spomenuo im je da je 1941. kao »organizirani« ustaša razoružavao ustanove u Makarskoj i pomogao u osniavanju NDH te da će »opet doći vrijeme da će on uzeti pušku u ruke i suditi komunistima na drugi način bez suda«. ⁶²

Narednog dana Martić i Ljuština su opet naišli na Matu Čovića u istom vinogradu, a tom je prilikom ondje bila i Neda Čović. Mate ih je pitao je li ih pronašao vojnik koji ih je »jučer« tražio na što su Martić i Ljuština odgovorili da ih je zatekao na pošti. Čović je to prokomentirao riječima da ga »neće spasiti njegova mašinka, a ne bi ga spasio ni šarac sada kad do nečega dođe«. Nastavio je govoriti o »nekim promjenama« kazavši da »Hrvatska nije nikada bila neovisna nego kada je bio na vlasti poglavnik Ante Pavelić, koji će biti i ubuduće« te da »NDH-a neće više ići u sastav Jugoslavije da s njome Srbi vladaju, kao što je to bilo ranije«. »Sve je spremno!« zaključio je Čović tom prilikom istaknuvši da »Poglavnik dolazi za ministra vojske, a Maček za predsjednika vlade«. Kako je tom prilikom bila prisutna Čovićeva supruga, kažnjenici su pitali za kim nosi crno, a Čović je odgovorio da mu je sin poginuo kao ustaša, a ženin brat, koji je tijekom rata obnašao dužnost ministra, je ubijen po »partizanskim razbojnicima«. U tom dijelu izjave Martić navodi da je napomenu o ženinom bratu Čović kazao s rezervom »jer smatra da je on još živ, da je on čuo da je isti izbjegao kada je trebao biti streljan sa još 60 zatvorenika i da im je to bjegstvo omogućio neki komesar partizanske straže«. ⁶³ No, iz Čovićevog zapisnika sa saslušanja vidljivo je da je on o mogućem bijegu ženinog brata navodno doznao tek tijekom putovanja u Zagreb do kojega je došlo nekoliko dana nakon susreta s dvojicom kažnjenika te je prema svojoj izjavi o tome govorio jedino svojoj ženi i Anici Šimić. Stoga je nejasno kako je uopće o Šimićevom navodnom bijegu mogao kazivati prije putovanja u Zagreb.

U preostalom dijelu svoje izjave Martić navodi da su se istom prilikom kažnjenici zadržali s Čovićem nakon odlaska njegove supruge i Nede Čović. Mate Čović im je kazivao »kako je današnja Jugoslavija

⁶² HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Petra Martića, 8. 7. 1949.

⁶³ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Petra Martića, 8. 7. 1949.

100% slabija nego je bila stara Jugoslavija« te da bi se »sve uredilo« u roku od 24 sata kada bi iz inozemstva pristiglo 100.000 ustaša. »U slučaju kad nešto izbije bit će objavljeno preko radija, kako je to bilo i 1941. godine«, a »mi se nadamo da bi to moglo nešto biti na Uskrs, jer Bog koji uskrsne donijet će uskrsnuće naše NDH-a, ali ako ne tada – hoće uskoro«, tvrdio je Čović. Njegov je stav bio da će Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države (SAD) naoružati Njemačku s ciljem da je »očiste« od Rusa te da će također zauzeti Ukrajinu. »Rusija je trula i u istoj ima 15 političkih stranaka i u njoj je gore stanje nego što je kod nas u Jugoslaviji«, vjerovao je Čović. Dalje je navodno tvrdio da komunisti u Australiji i Engleskoj napadaju Tita »što radi od naroda i kako je prodao Jugoslaviju Englezima i Amerikancima, i kaže da je to Tito morao učiniti iz razloga što danas nema nijedne savezničke zemlje«. Kažnjenici su se s Čovićem zadržali oko pola sata, a razgovor je Čović zaključio riječima da je »Pavelić i danas mogao biti na vlasti, samo da je pogazio zakletvu, ali da on to nije htio učiniti, jer da je to pametan čovjek koji se uvijek borio za narod, a koji se također i danas bori«. Na Matino traženje kažnjenici su narednog dana opet svratili, a tom im je prilikom Čović iznova kazivao »kako će propasti ova država najdalje do konca maja o.g. te tom prilikom trebat ćemo suditi komunistima i sve im srušiti i poništiti, djecu im poklati, kuće popaliti«. ⁶⁴ Kako je vidljivo iz ove izjave, navodi Petra Marića otkrivaju znatno više detalja o njegovim susretima s Čovićem negoli je to prikazao sam Čović u svojoj izjavi.

Narednog dana, 9. srpnja 1949., zbog proturječnosti u iskazima održano je suočavanje svjedoka Petra Martića i okrivljenog Mate Čovića. Tijekom suočavanja Martić je ponovno prepričao svoj prvi susret s Čovićem i istaknuo da su se susreli još dva puta. Ponovio je da ih je Čović pitao koliko ih je u logoru, zašto su kažnjeni, jesu li gladni i rade li naporno. No, Martić je također nadodao i detalj koji nije spomenut tijekom prethodnog saslušavanja, a taj je o Čovićevom pitanju o tome kako idu radovi na zgradi, a što je prokomentirao riječima: »neka rade, bolje je da je što prije završe, neće je uživati, to će nama dobro doći sada po uskrsu kada bude preokret«. Martić je također istaknuo da je Čović navodno kazao da će »doći Englezi i Amerikanci i srušiti ovu današnju vlast, jer da oni imaju mnogo aviona i da sve mogu kroz 24 sata u Jugoslaviji osloboditi«. Umjesto 100.000 ustaša

⁶⁴ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Petra Martića, 8. 7. 1949.

spomenutih prilikom saslušanja dan prije, tijekom suočavanja Martić se prisjetio navodnih Čovićevih riječi o »100 hiljada izbjeglica, koji se danas nalaze vani u inostranstvu i da je to sve spremno da udari na ovu vlast, a ima i nas ovamo u Jugoslaviji koji ćemo im pomoći, a i onih 70 hiljada koji se nalaze u zatvorima, koji će zajednički udarati po komunistima i sve im srušiti da im ni dijete ne ostane, da se više nikada ne oživotvore, da od istih ne ostane ni korijena«. ⁶⁵

Drugi detalj koji Martić ne spominje prilikom saslušavanja, a prisjetio ga se tijekom suočavanja, onaj je o navodnoj Čovićevoj izjavi da su novu NDH čiji će predsjednik biti Maček navodno već priznali Amerikanci. Martić je spomenuo i susret s Čovićem dan kasnije prilikom kojega je Čović navodno rekao da mu tadašnja vlast ne dopušta prenijeti posmrtnu ostatku njegovog sina, no da će to učiniti nakon preokreta kada će sina i osvetiti. Osim toga se Martić prisjetio da je Čović navodno hvalio Pavelića »kako je imao pravo što je klat Srbe« pa je štoviše navodno kazao da ih je »Poglavnik tjerao kao pse preko Drine«. Navodno se tužio i na to da vlast tjera narod u zadruge, no narod neće, a »ni ja neću živ nikada, te iznosi primjer nekog Lovre i kaže, kako je on bio komunista i partizan, pa da ni on neće da ide, te da je zato izbačen iz Partije i da se isti Lovre prilagođava k njima jer da vidi da je neminovna propast današnjeg režima«. Čović je kažnjenicima navodno govorio da vlast pljačka narod te iznosio vlastiti primjer o oduzetom ulju koje je mogao prodati u Splitu. Osim toga se Martić prisjetio da »nas je Čović Mate upozoravao da se čuvamo još ovo par dana i interesirao se da li dolazi u logor oficir UDBA-e Grubišić Marinko, da je on iz Makarske i da ga se čuvamo da on nekada ide u civilu, a nekada u uniformi«. Navodno je Čović kažnjenicima čak spominjao da se »on čudi kako njega današnje vlasti ne zatvaraju i kako je on na slobodi, jer da oni njega poznaju«. ⁶⁶

Ostali Martićevi navodi tijekom saslušavanja odgovaraju prethodnim izjavama danima tijekom saslušanja dan ranije, no nadopune izrečene tijekom suočavanja su znatno više teretile Čovića i dodatno otežale njegov položaj. No Čović je ne samo porekao sve navode Petra Martića nego je izjavio da ga uopće ne poznaje. ⁶⁷ Unatoč Čovićevom

⁶⁵ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik o suočavanju Petra Martića i Mate Čovića, 9. 7. 1949.

⁶⁶ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik o suočavanju Petra Martića i Mate Čovića, 9. 7. 1949.

⁶⁷ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Petra Martića, 8. 7. 1949.

pokušaju da odbaci Martićeve izjave, one su ipak bile uglavnom potvrđene i od strane drugog kažnjenika kojega je Čović upoznao. Naime, u njegovom dosjeu sačuvane su i tri nedatirane izjave Milana Ljuštine koje se odnose na susrete s Čovićem 4., 5. i 6. travnja 1949. godine. Ljuština je potvrdio da je s Petrom Martićem odlazio na poštu u Tučepe te su tom prilikom upoznali Matu Čovića koji je obavljao poljoprivredne radove.

U prvoj izjavi Ljuština se osvrnuo na prvi susret s Čovićem dana 4. travnja 1949. godine. Za razliku od Martića, koji je naveo da ih je Čović pozvao na vino, Ljuština je tvrdio da ih je pozvao da zapale cigaretu, što su oni i učinili. Čović ih je pitao kako su te je nastavio s razgovorom o tome kako je NDH vodila rat i hranila četiri vojske, ali nitko nije bio gladan. Kazao je i da je protiv Jugoslavije 40 država te da »smo gotovi za kratko vrijeme« spomenuvši da se Tito »vrtio« oko talijanske granice i da je vjerojatno već pobjegao. Čović je naveo da je 1941. bio prvi u razoružavanju svih ustanova u Makarskoj, primjerice pošte, suda i drugih te da će uskoro opet doći vrijeme kad će uzeti pušku u ruke i bez suda suditi komunistima. »Komunističke zemlje okrenule su protiv njih, pošto se danas ide obratno od komunizma«, vjerovao je Čović uvjeren da Velika Britanija i SAD rat protiv Jugoslavije mogu okončati u roku od 24 sata. Tvrdio je da je u zatvorima 70.000 »pravih i pametnih« ljudi koji će znati suditi komunistima. Ovaj iskaz Ljuština završava navodima da je Čović također spomenuo kako je bio u Marseillesu kada je izveden atentat na kralja Aleksandra te da je sudjelovao u zavjeri.⁶⁸ Ključni navodi iz prve Ljuštine izjave odgovaraju detaljima iz iskaza Petra Martića koji se odnose na prvi susret s Čovićem 4. travnja 1949. godine.

Druga Ljuština izjava odnosi se na događaje od 5. travnja 1949. godine. Tom su prilikom Čovića zatekli u društvu njegove supruge i Nede Čović. Mate im je kazao da ih je jučer tražio neki vojnik na što su oni potvrdili da ih je našao. Mate je odgovorio da će ga njegova »mašinka« ubiti ako »ne bude pametan«. Osim toga je kazao da Hrvatska nikada nije bila neovisna nego u vrijeme kada je njome vladao Ante Pavelić, »koji će biti ubuduće«. Čović je vjerovao da NDH više neće »ići u sastav« Jugoslavije te da će Maček postati predsjednik Vlade, a Pavelić ministar vojske. Na to je Čovićeva žena navodno zakukala da joj je brata ubila komunistička vlast na što je Mate dodao

⁶⁸ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Izjava Milana Ljuštine o događajima 4. travnja 1949., nedatirano.

da je čuo da je njezin brat zajedno sa 60 zatvorenika ipak izbjegao strijeljanje, a prilikom bijega je 20 zatvorenika navodno poginulo. Nakon odlaska supruge i Nede Čović, Mate im je također kazivao da je komunistička Jugoslavija 500% slabija od »stare« Jugoslavije te da dođe 100.000 ustaša »sve« bi »uredili« u roku od 24 sata. Navodno je preokret trebao biti objavljen preko radija kao što je to bilo 1941. godine i to navodno oko Uskrsa.⁶⁹ Ponovio je da Velika Britanija i SAD naoružavaju Njemačku kojoj su »sva prava dali«, te će početi »čistiti« Njemačku »od Rusa i onda će na Ukrajinu«. Kazivao je da u Rusiji ima oko 15 političkih stranaka pa je stanje gore nego »kod nas«. Rekao je i da »su čitali 'Napredak'« gdje komunisti Australije i Engleske napadaju Tita što radi od naroda i kako je predao Jugoslaviju Amerikanima, ali ujedno ga i brane, da je to Tito »morao da učini iz razloga što nema nijedne savezničke zemlje«. Taj razgovor je Čović zaključio riječima da je Pavelić mogao ostati na vlasti da je »odstupio od zakletve, ali to je pametan čovjek« koji se još uvijek bori za narod.⁷⁰ I ova je Ljuština izjava uglavnom u skladu s Martićevim izjavama uz neka manja odstupanja. Primjerice, Martić navodi da su kažnjenici pitali za kime Čovićeva žena nosi crninu, a Čović je tada spomenuo umrlog sina te se nadovezao opaskom o navodnom bijegu Marijana Šimića. No, Ljuština ističe da je Čovićeva žena »zakukala« o ubojstvu njezinog brata nakon čega se Čović osvrnuo na Šimićev navodni bijeg.

Za susret od 6. travnja Ljuština je potvrdio Martićeve navode da je Čović tvrdio kako se »ovo mora preokrenuti do konca maja, te tom prilikom treba komunistima sve poništiti, djecu svu poklati i kuće popaliti da od bande više niko ne ostaje«. Osim toga je Ljuština nadodao da je Čović govorio protiv »jedinstva i bratstva« jer »kakav mi je brat Srbin Hrvat, te govori da kako su svi Srbi odgojeni u razbojničkom duhu od svojih starijih« zbog čega je »dobro bio počeo poglavnik tjerati pse preko Drine«. Čović je navodno kazivao i to da je »Amerika priznala NDH« te da Amerikanci naoružavaju Njemačku s ciljem da zajednički »udare na Rusiju« i zauzmu Ukrajinu, a navodno će im pomoći Turska. Ljuština je potvrdio i to da je Čović kažnjenicima kazivao o svom poginulom sinu koji je pokopan u Zagrebu, a kojemu su »komunisti nekoliko puta bacali križ s njegovog groba, ali ga opet tamo naši stave«. Žalio se da on ne smije ići na sinov grob jer ga prate, ali

⁶⁹ Uskrs se te godine slavio 17. travnja.

⁷⁰ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Izjava Milana Ljuštine o događajima 5. travnja 1949., nedatirano.

je bio uvjeren da će doći vrijeme kad će sinove posmrtno ostatke moći prenijeti u Tučepe. Čović se navodno ponosio time što je njegov sin poginuo kao ustaša te »za ime Isusovo i braneći vjeru Isusovu«. Ljuština je potvrdio Martićeve navode o nekom Lovri i drugim komunistima za koje je Čović kazivao da »bježe od kolektiva« i »uvlače se nama, ali majku im njihovu mi ćemo ih pitati gdje su do sada bili«. ⁷¹

Iz Ljuštininih izjava je uočljivo da one uglavnom potvrđuju navode Petra Martića. Ako su te izjave pouzdane, unatoč manjim odstupanjima koja se mogu pripisati zaboravu uslijed protoka vremena, tijekom sva tri susreta Čović je govorio o političkim prilikama i iskazivao svoje nezadovoljstvo tadašnjim režimom. Osim »verbalnog delikta« koji je teretio Čovića, svakako je najzanimljiviji dio obiju izjava onaj o navodnom bijegu brata Čovićeve supruge o kojemu je Čović prema vlastitoj izjavi, kako je prethodno istaknuto, doznao od nepoznate osobe tijekom svog putovanja prema Zagrebu nekoliko dana nakon ovih susreta. No, s obzirom na to da u Čovićevom dosjeu nije sačuvan niti jedan drugi zapisnik sa saslušanja, nepoznato ostaje je li Čović uopće saslušan radi nadopune ranijih izjava, naročito o osobi od koje je navodno doznao o Šimićevom bijegu. Moguće je, dakako, da je Čović imao informacije o navodnom Šimićevom bijegu prije polaska u Zagreb, a razgovor s nepoznatom osobom je izmislio u pokušaju prikrivanja pravog izvora te informacije.

PODIZANJE OPTUŽNICE PROTIV MATE ČOVIĆA (1949.)

Može se pretpostaviti da je do naknadnog Čovićevog preslušavanja uopće nije došlo jer je već dan nakon njegovog suočavanja s Martićem Opunomoćstvo UDBA-e za kotar Makarska Javnom tužioštvu kotara Makarska uputilo kaznenu prijavu uz istražni materijal. U njemu se navodi da je Čović »kriv« jer se »u aprilu mjesecu 1949. godine povezo sa nekim osuđenicima koji se nalaze na izdržavanju kazne u logoru Tučepi između kojih Ljuština Milan i Martić Perom, pred kojima je širio propagandu i iste uvjeravao u propast današnjeg poretka u našoj zemlji«. Nadalje se prepričavaju Čovićevi navodi prema izjavama svjedoka uz zaključak da je time Čović »imao namjere, da stvara kod ljudi i nepovjerenje u N. Vlast i pridobije iste u svoju političku stranu«. Kao dokaz njegov krivnje navodi se i odlazak u Zagreb gdje se »povezao sa neprijateljskim elementima« nakon čega je po po-

⁷¹ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Izjava Milana Ljuštine o događajima 6. travnja 1949., nedatirano.

vratku u Tučepe »širio pred narodom alarmantne vijesti o raspuštanju N. vlasti u nekim dijelovima Slavonije i Srijema i kako se danas nalaze pune šume križarske vojske i na taj način kod ljudi ulijevao strah i odvajao ih od linije N. Fronta i N. Vlasti, te na taj način otežavao izgradnju socijalizma u našoj zemlji«. Čovićeva navodna krivnja krila se i u događajima vezanima uz djelovanje križarske organizacije 1947. zbog čega se ističe da se Čović iste godine »povezao« s Milanom Čorićem iz Žeževice »kod kojega je dobio upustvo o organiziranju križarske organizacije i poslije toga položio zakletvu za rad u križarskoj organizaciji koja je imala za cilj rušenje društvenog političkog i ekonomskog uređenja u FNRJ-u«. Istaknuto je da je letak o križarskoj organizaciji nađen u Čovićevom domu te u džepu njegove jakne. Navedeno je i da Čović ne priznaje rad u bilo kakvoj organizaciji, ali priznaje da je dobio upute od Čorića. Iako u Čovićevom dosjeu nema nikakvih dokaza da je ikakva križarska organizacija u Tučepima uopće uspostavljena, u kaznenoj prijavi je istaknuto da se »iz samog dokumenta koji se kod njega našao samim upustvima koji u njemu stoje može konstatovati, da je spomenuti Mate bio pripadnik križarske organizacije i da je za istu radio, jer se to poslije pokazalo u njegovom djelovanju na liniji tog dokumenta u širenju neprijateljske propagande na štetu narodne države«. ⁷²

Valja istaknuti da je u citiranoj kaznenoj prijavi drastično uveličana Čovićeva aktivnost. Iz dostupnih dokumenata je jasno da se na putu prema Zagrebu Čović susreo s jednom osobom te nema indicija o povezivanju s »neprijateljskim elementima« u Zagrebu, kako je to navedeno u prijavi. Osim toga, Čović je istaknuo da je glasinu o križarima podijelio s veoma uskim krugom poznanika pa nema govora o širenju »alarmantnih« vijesti pred narodom jer da mu je to bila nakana, glasine bi širio pred većim brojem mještana, a u njegovom dosjeu bio bi zabilježen veći broj izjava. No, da se prijava temelji na izjavama veoma malog broja svjedoka potvrđuje i navod u prijavi da se ona temelji na izjavama Petra Martića, Stipe Čovića, Joze Čovića i Nede Čović. Ne samo da nema nikakvih dokaza da je Čović uopće pripadao nekakvoj organizaciji iz Žeževice ili pokušao uspostaviti organizaciju u Tučepima nego se postavlja pitanje zbog čega bi Čović čekao od 1947. da tek 1949. s mislima koje je podijelio u uskom krugu članova obitelji i poznanika počne širiti promidžbu imajući na

⁷² HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Kaznena prijava protiv Mate Čovića, 10. 7. 1949.

umu ciljeve organizacije koja je postojala dvije godine prije tijekom kojih Čović po svemu sudeći nije imao drugih kontakata s članovima iste organizacije pa stoga nije mogao ni znati je li ona još uvijek aktivna. Čović je ustvari optužen kao »neprijatelj socijalizma«, kako se to ističe u prijavi, a njegovo prijeratno i ratno djelovanje kao i smrt njegovog sina u oružanim postrojbama NDH su mu uzeti kao otegotna okolnost. Predloženo je podizanje optužnice što je Javno tužništvo oblasti Dalmacije u Splitu i učinilo 20. srpnja 1949. godine.

U prvoj točki optužnice uglavnom su ponovljeni navodi iz kaznene prijave koji se odnose na širenje promidžbe u svrhu rušenja postojećeg državnog uređenja, a odnose se na događaje s početka travnja 1949. godine. No, dio iz kaznene prijave koji se odnosi na djelovanje križarske organizacije donekle je preoblikovan pa je Čović tako optužen jer je »u ožujku 1947. godine čuo od Čorić Milana iz Žeževice da je u njegovom kraju stvorena organizacija, koja je već likvidirala jednog predsjednika zadruga i jednog lugara, koji se nisu pokoravali naređenjima križara, te primio od istog i obrazac Pravilo za ustrojstvo te organizacija zajedno sa tekstom zakletve za primanje novih članova, a o tome nije izvijestio državne organe«. Dakle, ovom optužnicom Čović nije optužen za djelovanje u korist bilo kakve križarske organizacije niti za ustrojavanje takve organizacije u Tučepima kako je to implicirala kaznena prijava. Kao treća stavka optužnice dodano je da je Čović u travnju 1949. »protivno postojećim propisima« kupovao u Zagrebu neku robu koju je naknadno prodao pojedinim mještanima Tučepa čime je osim kaznenih djela protiv naroda i države također počinio kazneno djelo na temelju Zakona o suzbijanju nedozvoljene trgovine. Optužnicom je predloženo da se na raspravi pročitaju zapisnici sa saslušanja svjedoka Petra Martića, Stipe Čovića, Nede Čović, Joze Čovića i Kleme Čovića te zapisnik o suočavanju optuženog Mate Čovića sa svjedokom Petrom Martićem. Također je zatraženo da se pregledaju Pravila o ustrojstvu organizacije O.H.K. Ovim je potvrđeno da su navedene osobe bile jedini svjedoci u slučaju Mate Čovića, a letak pronađen u njegovoj jakni jedini materijalni dokaz.

U drugom dijelu optužnice istaknuto je da u vezi s križarima Čović priznaje optužbu, odnosno navodi da je »svjedocima samo pričao ono što je prislušivajući čuo od nekih Imočana u Splitu«. Ostale točke optužnice je odbacio ističući da Martića uopće ne poznaje. No, Martićeve navode potvrdila je i Neda Čović zbog čega je u optužnici istaknuto da se »iz njenog iskaza vidi da se je optuženik založio za to da obradi osuđenike za skori preokret«. Kao dokaz za ovakve Čovi-

ćeve namjere iskorišten je spomenuti letak s uputama o djelovanju Organizacije Hrvata katolika koji je sačuvao »bez sumnje radi toga da ga iskoristi za svoje istomišljenike u svom kraju«. Djelo nedopuštene trgovine Čović je priznao. Javni tužilac oblasti Dalmacije Petar Rončević zaključio je da je optužnica »opravdana i na zakonu osnovana«. ⁷³

Presudom Okružnog suda u Splitu br. 192/49 od 3. kolovoza 1949. Čović je proglašen krivim po svim točkama optužnice i to zbog širenje promidžbe s ciljem nasilnog rušenja tadašnjeg državnog uređenja, zbog neobavještanja vlasti o svom razgovoru s Milanom Čorićem iz Žeževice i nedopuštene trgovine. Presudi je dodana četvrta točka o događajima iz kolovoza 1948. koji se ne spominju u drugim spisima. Navedenog je mjeseca Čović na javnom mjestu u Tučepima navodno klevetao Kotarski narodni sud u Makarskoj riječima »Lako ti je dobiti parnicu kad je Partija za partijce« čime je počinio krivično djelo »klevete državnog organa u vršenju njegove službene dužnosti«. Osuđen je na kaznu lišenja slobode s prisilnim radom u trajanju od dvije godine i šest mjeseci te na gubitak građanskih prava i biračkog prava na tri godine. Pred sudom je još jednom naveo da Martića i Ljuštinu uopće ne poznaje. Stoga je Čovićev odvjetnik tražio preslušavanja svih svjedoka pred sudom čemu se javno tužilaštvo usprotivilo, a sud je prijedlog obrane odbio smatrajući zahtjev »neumjesnim«. Osim toga je sud procijenio da je »društvena opasnost« optuženog »velika« jer je Čović još prije rata bio pripadnik Ustaškog pokreta, a tijekom rata je ostao »negativan« te je svoj »rad« nastavio i nakon završetka Drugog svjetskog rata. ⁷⁴ Nakon uložene žalbe Vrhovni sud Narodne Republike Hrvatske je odlukom od 13. rujna 1949. u potpunosti potvrdio prvostupanjsku presudu zaključivši da je sud pravilno ocijenio »društvenu opasnost djela i učinio«. ⁷⁵ Ovim završavaju dokumenti u Čovićevom dosjeu.

Čovićovo ime je zabilježeno u dokumentima za područje Mjesnog narodnog odbora Tučepi s početka 1950-ih godina u kojima je Mate Čović pok. Bože, »ustaša«, evidentiran na popisu »izbjeglica /emigranata/ iz mjesta Tučepi«, zatim na popisu osoba koje su bile u inozem-

⁷³ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Optužnica Javnog tužništva oblasti Dalmacije protiv Mate Čovića, 20. 7. 1949.

⁷⁴ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Presuda Okružnog suda u Splitu, 3. 8. 1949.

⁷⁵ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Presuda Vrhovnog suda NR Hrvatske, Zagreb, 13. 9. 1949.

stvu uz naznaku da je boravio u Belgiji, na popisu osoba za koje se sumnjalo da su radili za ustašku obavještajnu službu u Tučepima te na popisu osoba bez prava glasa uz napomenu da se »danas nalazi u zatvoru«. ⁷⁶

ZAKLJUČAK

Na temelju dostupnih izvora može se zaključiti da je djelovanje HOP-a u Splitu bilo znatno šire. Po svemu sudeći, članovi te organizacije zasigurno su održavali kontakt s osobama s područja Žeževice. Čini se da je ondje u razdoblju djelovanja splitskog HOP-a osnovana »Organizacija Hrvata katolika« koja je održavala kontakte s križarima. Nejasno je o kojoj križarskoj skupini je mogla biti riječ, no podatci o ubojstvu lugara iz Žeževice povezuju taj prostor s aktivnostima imotske križarske skupine Ante Metera koji je uhićen u kolovozu 1947. godine. Stoga bi u budućim istraživanjima trebalo obratiti pozornost na moguće veze koje su imotski križari mogli održavati sa Splitom i to upravo preko Žeževice, odnosno područja Šestanovca gdje su prema svjedočanstvu Josipa Krivića djelovali ogranci navedene organizacije.

Osim toga upitno je jesu li se kontakti HOP-a širili još dalje po dalmatinskom terenu zbog čega je u ovome radu naročita pozornost posvećena podacima iz dosjea Mate Čovića iz Tučepa kod kojega je 1949. nađen »križarski« letak iz 1947. koji je zasad, uz svjedočanstvo Josipa Krivića, jedini trag o postojanju Organizacije Hrvata katolika u Žeževici. Iako nam Čovićev dosje ne otkriva ništa više ni o HOP-u ni o Žeževici kao mogućoj važnoj točki kontakta skupina i organizacija koje su aktivno sudjelovale u poslijeratnom protukomunističkom otporu novoj komunističkoj vlasti, njegova je vrijednost u rijetkim i vrijednim podacima za suvremenu povijest Zabiokovlja i Podbiokovlja. Iako dostupni podaci zasad ne potvrđuju postojanje nekakve ilegalne organizacije u samim Tučepima, u Čovićevom dosjeu su sačuvani pojedini podatci o zatočenicima u logoru u Tučepima. Osim toga, dokumenti iz dosjea na jednoj epizodi iz lokalne povijesti portretiraju način na koji su se u to vrijeme provodile istrage UDBA-e te upozoravaju na pažnju koju je potrebno posvetiti kontradikcijama u sačuvanim izjavama i promišljanje o okolnostima u kojima su takve izjave mogle biti davane.

⁷⁶ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Razni popisi za područje Mjesnog NO Tučepi (ranije kut. 164). Matković, Štimac, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 534-546.

IZVORI:

ARHIVSKO GRADIVO

Hrvatski državni arhiv (HDA), HR-HDA-1561-SDS RSUP RH
Državni arhiv u Splitu (DAST), HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju

PRIVATNA ARHIVA

Presuda Okružnog suda u Mostaru, Broj K. 192/51, 13. 12. 1951. Iz osobne arhive Anite Martinac.

LITERATURA

- Basta, Milan. *Rat je završen sedam dana kasnije*. Zagreb: Globus, 1976.
- Krašić, Wollfy. *Hrvatski pokret otpora. Hrvatske državotvorne organizacije i skupine 1945.–1966.* Zagreb: AGM, 2018.
- Lučić, Ivica. »Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.« *Časopis za suvremenu povijest* 42 (2010.), br. 3: 631-670.
- Matković, Blanka. *Imotska krajina u dokumentima Ožne, Udbe i Narodne milicije (1944.–1957.). Likvidacije i progoni*. Zagreb: Hrvatska družba povjesničara »Dr. Rudolf Horvat«, 2017.
- Matković, Blanka. »Prilog poznavanju povijesti grada Splita i okolice u poratnom razdoblju (1946.–1947.): nepoznati detalji iz dosjea Frane Tente«. *Tusculum: časopis za solinske teme* 10 (2017.), br. 1: 145-160.
- Matković, Blanka. *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e 1944.–1962., Zarobljenički logori i likvidacije*. Zagreb – Trilj: Hrvatska družba povjesničara »Dr. Rudolf Horvat« i Kulturno društvo Trilj, 2017.
- Matković, Blanka. »Zaboravljena povijest grada Splita i njegove okolice, Križarska organizacija srednje Dalmacije kroz UDBA-in dosje Zlate Radović«. *Tusculum: časopis za solinske teme* 15 (2022.), br. 1: 125-141.
- Matković, Blanka, Štimac, Stjepan. *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj u dokumentima OZN-e, UDB-e i Narodne milicije (1944.–1965.), Likvidacije i progoni*. Zagreb: Hrvatska družba povjesničara »Dr. Rudolf Horvat«, 2018.
- Pilić, Stipo, Matković, Blanka. »Bitka za Odžak: rat je završio dvadeset dana kasnije«. *Bosna Franciscana* 37 (2012.): 109-138.
- Radelić, Zdenko. *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.–1950.* Zagreb: Alfa d.d. i Hrvatski institut za povijest, 2011.
- Rupić, Mate; Geiger, Vladimir, ur. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946., Dokumenti, Dalmacija*. Slavonski Brod – Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje i Hrvatski institut za povijest, 2011.

TISAK

- Politički zatvorenik* (Zagreb), 2000.
Politički zatvorenik (Zagreb), 2022.

Slobodna Dalmacija (Split), 1948.

Slobodna Dalmacija (Split), 1989.

MREŽNE STRANICE

»Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske«. U: Državni zavod za statistiku.
Pristup ostvaren 21. 9. 2024. https://web.dzs.hr/PXWeb/Menu.aspx?px_type=PX&px_db=Naselja+i+stanovni%c5%a1tvo+Republike+Hrvatske&px_language=hr